

SIMPOZIJ »DANILO ZELEN IN NARODNO REVOLUCIONARNO GIBANJE NA PRIMORSKEM MED OBEMA VOJNAMA«

Senožeče, 1. junij 1991

Splošno slovenskim praznovanjem ob 50-letnici ustanovitve OF se je letos pridružila še ena, manj opazna, a tudi pomembna 50-letnica. To je bila, 13. maja 1991, 50-letnica smrti Danila Zelena, dogodka, ki je zaključil že dvajsetletni slovenski osvobodilni boj in hkrati naznanjal novega, štiriletnega, pa zato v povsem drugačnih razmerah mnogo bolj intenzivnega. Se ne 34-letni vojaški vodja TIGR je bil ubit v prvem oboroženem spopadu med okupatorjem in Slovenci po zasedbi v Čašarkovi koči na Mali gori nad Ribnico. Spopad je podrobno opisal dr. Tone Ferenc v knjigi Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940, Ljubljana 1977. Danilo Zelen, sin senožeškega trgovca, se je v Ljubljano preselil že takoj po italijanski zasedbi Primorske, ko je tam začel obiskovati realko, vendar je neposreden stik s primorskimi razmerami obdržal z rednim počitnikovanjem pri starših. Leta 1926 se je vpisal na Tehnično fakulteto v Ljubljani, ki je ni končal, ker se je prej posvetil zanj pomembnejšim dejavnostim. V podtalno organizacijo za osvoboditev Primorske se je vključil leta 1928, naslednje leto pa je postal, poleg Alberta Rejca, ključna osebnost TIGR v Ljubljani, od koder so cela trideseta leta prihajale pobude in nosilci večjih diverzantskih akcij proti fašistični raznarodovalni politiki.

Ob tej obletnici se je zvrstilo več prireditev, pomembnejši sta bili gotovo proslava in položitev vencov 12. maja v Ribnici in simpozij ter odkritje spominske plošče 1. in 2. junija 1991 v Senožečah.

Proslavo v Ribnici in na Mali gori so organizirali stranka Slovenska skupnost iz Italije in politične stranke Demosa Primorske s sodelovanjem ribniške občine ter krajevne zveze borcev. Slavnostna govornika sta bila tržaški pisatelj Alojz Rebula in republiški poslanec iz Idrije Tomaž Pavšič. Oba sta se zavzela za prevrednotenje oziroma sploh ovrednotenje primorskega protifašističnega in osvobodilnega predvojnega boja:

Odkritje spominske plošče 2. junija v Senožečah je bilo manj politično obarvano. Organizirala ga je, s podporo sežanskega IS, domača krajevna skupnost. Ploščo je odkril eden organizatorjev TIGR na Tolminskem, 90-letni Tone Rutar, slavnostni govornik pa je bil član predsedstva R Slovenije Ciril Zlobec.

Strokovna beseda je bila dan prej prepuščena devetim referentom, večinoma zgodovinarjem. Sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani mag. Ervin Dolenc je uvodoma predstavil kraj in lokalne razmere, iz katerih je Danilo Zelen izšel. Senožeče so bile v času Zelenove mladosti, v drugem desetletju tega stoletja, naselje, ki je že od dograditve Južne železnice počasi propadalo in v tem času izgubilo 40 % prebivalcev. Deloma ekonomski, deloma politični pritiski so za časa Italije botrovali izselitvi še nadaljnjim 37 % ljudi, v prvi vrsti izobražencem. Hkrati se je v trg priselilo okrog 50 Italijanov, kar je predstavljalo le 6—7 %, ki pa so obvladali vse vitalne funkcije kraja. V teh razmerah se je prej strankarsko razbito življenje poenotilo na vseh področjih. S prehodom v totalitarno fašistično oblast je bila tako ali drugače večina fantov med 20. in 30. letom starosti prisiljena vstopiti v fašistično stranko, vzporedno pa se je ista generacija tudi podtalno organizirala, konec dvajsetih let bolj konspirativno in zato ožje, tudi v povezavi z Zelenom, po I. tržaškem procesu pa širše.

Upokojena novinarka ljubljanskega radia Boža Škoberne je predstavila Danila Zelena in njegovo dejavnost, kakor se je z njo sama posredno srečala in jo raziskovala (zbrana pričevanja o Zelenu je objavila v 31 nadaljevanjih feljtona v Primorskih novicah 1989—1990). Zaradi uboja italijanskega finančnega stražnika konec novembra 1930 v Koprivišču nad Kanalom, ki sta ga najverjetneje izvedla Franc Fortunat in Zelen, je bilo 13 domačinov »eksemplarično« obsojenih na 20 in 30 let ječe, med njimi njen ded. Italijansko sodstvo je, kot kaže, vedelo, da obsoja nedolžne, in tako prizadelo neprimerno večje število ljudi, saj je bilo prizadetih celih 13 družin v gospodarsko kriznih letih. Zanimanje Škobernetove za Zelena je bilo torej osebno in glede na vse gospodarske, socialne in psihološke posledice, ki so jih njegove akcije prinašale, ga je želela osvetliti predvsem s človeške plati. Tu pa je naletela na presenetljivo enotnost mnenj (našla je večino še živih, ki so ga osebno poznali in z njim sodelovali), ki so o Zelenu vedela takorekoč samo dobro.

Dr. Milica Kacin-Wohinz je kolikor je mogoče na kratko podala pregled podtalnega organiziranja Slovencev in Hrvatov čez celotno obdobje italijanske oblasti na Primorskem, s čimer se že 30 let znanstveno ukvarja. Referat je strnjeno in izčrpno prikazal problematiko od začetkov obravnavanja v zgodoviniopisju preko klasifikacije in ovrednotenja virov do samih dejstev, njihovih vzrokov, števil in pomena z današnje perspektive. Vse to je avtorica v različnih oblikah že objavila, zato vsebine tu ne bomo obnavljali.

Direktorica goriškega pokrajinskega muzeja mag. Slavica Plahuta je predstavila prosvetno dejavnost Primorcev pod fašizmom, ki je po razpustu slovenskih prosvetnih društev pač prešla v ilegalo. Najbolj značilni dijaški ali mladinski krožki, brez stalnih sedežev in pravil, so pod pretvezo izletov, športnih srečanj ipd. gojili pevsko in dramsko poustvarjanje, razne tečaje, predavanja, širili slovenski tisk ter izdajali celo lastna glasila. Njihov glavni namen je bil zbiranje in organiziranje protifašistično usmerjene mladine, ohranjanje slovenske besede ter preprečevanje malodušja. Prepričala nas je, da je bila škrajno restriktivnim razmeram navkljub ta dejavnost zlasti po letu 1932 izjemno bogata.

Informativno in zanimivo nam je kustosinja goriškega muzeja Nataša Nemec predstavila enega od organizatorjev TIGR na Tolminkem, Toneta Rutarja in njegov boj, ki se nadaljuje do danes. Druga etapa boja po letu 1945 je namreč neutrudno zbiranje in predstavljanje pričevanj ter drugega gradiva o TIGR. Opisala je njegovo trnovo pot slovenskega učitelja po italijanskih zaporih, njegovo ilegalno delo in njegovo neustavljivo energijo pri zbiranju in publiciranju gradiva po vojni, ko je od petdesetih let dalje naredil okrog 1000 popisov, in poleg drugega samo v PSBL objavil 82 biografij tigrovcov. V 88 drobno popisanih zvezkih je zbral podatke o 592 ljudeh, jih razvrstil po pomembnosti in skušal rekonstruirati organizacijsko mrežo. V želji, da bi nekoč izšlo v posebnem zborniku, je to neprecenljivo gradivo za nadaljnje raziskave zapustil goriškemu muzeju.

Zgodovinar in borec za uveljavljanje pravic slovenske manjšine v Italiji Samo Pahor iz Trsta je predstavil orjunaša in drznega borca za priključitev Primorja k Jugoslaviji Pepeta Kukca iz Postojne na način, kot samo on zna. Referatu je dal podnaslov Pepe Kukec — strah in trepet fašistov. Ta napeta akcijska zgodba, ki je po krivici skoraj neznana, se je zgodaj začela in prezgodaj tudi končala. Kukec je pri Orjuni predstavljal skoraj nekaj podobnega kot Zelen pri TIGR v naslednjem desetletju. Praporščak in odbornik Orjune na Rakeku, ki je bil izhodišče ilegalnih pohodov čez rapalsko mejo, je vzel zakon v svoje roke že pred fašističnim prevzemom oblasti v Italiji. Od januarja 1922, ko so na meji ubili ovaduha Urha, pa do njegove nesrečne smrti v času I. tržaškega procesa leta 1930, se je zvrstila cela serija terorističnih akcij na italijanski strani meje, katerih vsaj udeleženec, če ne režiser, je bil Jožef Kukec, ne glede na to, da je bila Orjuna že leta 1926 razpuščena. V času I. tržaškega procesa je Kukec pripravljaval osvoboditev obsojencev na smrt. V ta namen je bil v stiku z Bidovčovo sestro v Trstu. Kljub opozorilom, da je meja dodatno zastražena, je pri prehodu meje nad Uncem naletel na italijansko patroljo. En italijanski stražnik in on sta v spopadu padla. Spomenik, ki so ga Italijani postavili svojemu zvestemu stražniku, so domačini poimenovali Kukečev kamen, in tako je Kukec dobil neposredno po smrti tudi svoj spomenik.

Urednica radia Trst Lida Turk je skozi zgodovino slovenskega uredništva tržaškega radia, ki oddaja že 46 let, pokazala na odnos italijanskih oblasti do obravnavane slovenske polpreteklosti in na doprinos radijskih delavcev k razkrivanju in ohranjanju tigrovskega gibanja skozi intervjuje njegovih akterjev. Nekaj pomembnih spominskih knjig o tem dogajanju je plod prav teh radijskih oddaj.

Sodelavec Zgodovinskega inštituta Milka Kosa pri ZRC SAZU dr. Branko Marušič je za nas pregledal povojni razvoj perspektive na TIGR. Pisno se je začel z Vilfanovim nekrologom za Ferdom Kravanjo v Partizanskem dnevniku leta 1944, ki je tigrovstvo označil za terorizem. Izrazito odklonilno stališče slovenske in jugoslovanske uradne politike, ki je tigrovcem zlasti očitala povezovanje z angleško obveščevalno službo, v resnici pa se ji je šlo tudi za prvenstvo narodnoosvobodilnega boja, je trajalo vse do šestdesetih let, ko se je začelo o tem lahko svobodneje pisati, tako med pričevalci kot v zgodovinopisju. Od takrat do večje sprostive in priznavanja v osemdesetih letih TIGR ni bil tabu tema, pač pa nasilno odrinjen na rob zanimanja. »Ob tigrovskem problemu danes kar begamo, kako bi se oddolžili tigrovcem za narodnoosvobodilno akcijo, in pri tem v isti sapi grajamo političnost časa, ki za taka priznanja ni bil dovzeten. TIGR pripada vsem Primorcem in v tem spoznanju mu odrejamo mesto v primorski preteklosti in sedanjosti. Iz teh prostorskih in časovnih meja pa izstopajo pretirana poveličevanja in preživeta ideološka nestrpnost.«

Vdova po političnem vodji TIGR Albertu Rejcu, dr. Tatjana Rejec Srebot je na podlagi grafološke analize Zelenove pisave dr. Trstenjaka, Danila Zelena opisala značajsko, kot človeka. Zelen naj bi bil po podobi visok, vitek, svetlopolt in svetlolas človek z izredno dolgimi udi in prsti. Imel je močan instinkt in neposreden odnos do narave. V pisavi je veliko kulture, prirodnost pa kljub temu drži. Lahko bi bil odličen pisatelj. Močna osebnost, nemiren duh z razvitim estetskim čutom. Na zunaj umerjen in uglajenega vedenja. Če je bilo treba cilj doseči, tudi brezobziren. Človek dejanja. Velika elastičnost duha in telesa. Živo nasprotje kakršnekoli zavrtosti, naravno sproščen. Aktivizem in na drugi strani umetniška narava, ki jo zunanji aktivizem lahko hromi, sta bila zlita. Bil je družaben, energičen in odločen, veljaven. Pisava kaže tudi znake flegmatičnosti, brezbriznosti. Skratka asketska, idealistično usmerjena ambicija.

K diskusiji so se javili tudi trije tigrovci. Vlastja Simončič, predvojni šef jugoslovanske vojne obveščevalne službe za italijanske fortifikacije proti Jugoslaviji, je Zelena osebno poznal in z njim sodeloval. V TIGR je bil organiziran v trojki z Lipeptom Koscem in Franjom Kokoljem, svakom (oba bivša orjunaša). Potrdil je vse, kar je bilo o Zelenu na posvetovanju rečenega, zlasti opis njegovega značaja dr. Trstenjaka in dr. Rejčeve, ter govoril o metodah njihovega dela. Upokojeni igralec tržaškega gledališča Danilo Turk Joco je poleg svojih biografskih podatkov govoril o povezavah TIGR s KPI. Knjiga njegovih spominov je v pripravi za tisk. Alojz Zidar pa je postal stregel s podatki o TIGR na Ilirskobistriškem, katerega mreža je po krajši prekinitvi oživela po napadu na Jugoslavijo in so se nanjo naslonili prvi partizani, poslani iz Ljubljanske pokrajine. Nadaljnja diskusija je pojasnjevala še nekatere detajle, stališča, predvsem do vohunske dejavnosti TIGR.

Tako referati kot diskusija so potrdili nedvomno povezanost TIGR z Orjuno, drugačno vlogo Orjune na Primorskem in ob meji kot v notranjosti Jugoslavije, ter tigrovsko obveščevalno-vohunsko dejavnost za jugoslovansko vojsko. Po besedah dr. Kacinove se zlasti spominskemu gradivu navkljub, ki je največkrat enostransko in pristransko, zgodovinar s pritegnitvijo vseh vrst virov soočil z vso kompleksnostjo gibanja, ki je bilo politično, propagandno, teroristično in obveščevalno hkrati.

Referati bodo najverjetneje objavljeni v Primorskih srečanjih, razen pregleda dr. Kacinove, ki bo zaradi dolžine verjetno objavljen v nadaljevanjih v prilogi Primorskih novic Erazmu. Magnetofonske trakove celega srečanja hrani Arhiv INZ v Ljubljani.

Ervin Dolenc

KRŠČANSKOSOCIALNO (SOCIALISTIČNO) GIBANJE NA PRIMORSKEM

Sveta Gora pri Gorici, 25. oktobra 1991

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko in Goriški muzej Nova Gorica sta skupaj s Franciškanskim samostanom na Sveti Gori v prostorih samostana pripravila strokovno srečanje z gornjim naslovom. Gre že za tretjo prireditev obeh organizatorjev na istem mestu. Prva je bila: 1989 ob 450-letnici Svete Gore (referati so izšli 1990 v publikaciji Sveta Gora 1539—1989, Gorica 1990), druga: lansko leto o Joži Lovrenčiču (referati so pripravljene za tisk). Tako lahko govorimo, če že ne o tradiciji pa vsaj o poizkusu, da to postane. Tako kot prvi dve srečanja je bilo tudi letošnje v bistvu zelo aktualno. Na eni strani je treba zaradi novih političnih sil v našem življenju ponovno pregledati zgodovinske korenine, na katere bi se te rade navezale, na drugi pa gre za obletnico znamenite enciklike papeža Leona XIII., *Rerum novarum*, ki je zelo odmevala tudi pri nas. Organizatorji so k sodelovanju privabili nekaj najvidnejših strokovnjakov z obeh strani meje. Čeprav sta bila med udeleženci iz Italije kar dva Slovence, ni nobenega vzroka, da ne bi prireditve označili kot mednarodno. V časih, ko se »nacionalne« znanosti borijo za svoj prostor v zboru upravičencev pri državni blagajni v hudi konkurenci različnih, običajno izredno agresivnih tekmecev, ni nobenega vzroka za skromnost. Ti bi namreč iz take in še zlasti tako uspele prireditve napravili medijski dogodek prve vrste.

Uvodni referat je imel Janko Prunk. Izpostavil je nekatera ključna dejstva in posebnosti krščanskosocialnega gibanja na Slovenskem. Opozoril je na nekatere razlike med deželami, hkrati pa opozoril, da pri opisovanju deleža posameznih oseb ne smemo pozabiti na Krekove sodelavce. Med te nedvomno sodita A. Kalan in I. Sušteršič ter še nekateri. Nekoliko več se je zadržal tudi pri dogajanju v medvojnem času, čas pa mu je preprečil, da bi prisotne seznanil z nekaterimi novimi gledanji na »utopitev« v OF in na usodo ključnih oseb. Na njegova izvajanja se je lepo navezal referat Feruccia Tassina, ki je spregovoril o krščanskosocialnem gibanju pri sosednjih Furlanih in Italijanih. Poslušalce je presenetilo že avtorjevo opisovanje italijanske historiografije o tem vprašanju, ki ga je predolgo puščalo ob strani. Krščanskosocialno gibanje je italijanski nacionalizem označil kot avstrijakantstvo in temu se je vrsta historikov podredila. Situacija se popravlja šele v zadnjih desetletjih. Povsem očitno pa je, da gibanje ni bilo tako močno kot pri Slovencih, še več, pri njih se je celo vzorovalo in številni Slovenci so v njem tudi aktivno sodelovali. Nekateri navzoče je dobesedno pretresla usoda dveh pglavitnih organizatorjev: L. Faidutti je moral umreti v daljni tujini, G. Bugatto pa v hudi revščini. Očitno zna biti »katoliška« Italija prav nekrščanska.

Branko Marušič se je precej zadržal pri opisovanju tistih političnih potez na Goriškem, ki so po njegovem vplivale na nekatere specifičnosti političnega življenja na Goriškem. Izpostavil je Antona Gragorčiča, ki je onemogočal razmah gibanja. Opozoril je na drugačen potek dogodkov na Tržaškem ter se mimogrede dotaknil še Istre. S tem